

УДК 94(477)

Л. Могильний, д-р іст. наук, доц.
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ**СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ПІД ЧАС НАВЧАННЯ В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ**

У статті досліджується культурницько-просвітницька діяльність Сергія Єфремова під час його навчання в Університеті Св. Володимира (1896-1901 рр.).

Ключові слова: Сергій Єфремов, Київський університет, навчання, культурно-просвітницька діяльність.

Нова політична та соціально-економічна ситуація на рубежі XIX-XX ст. і внутрішня політика царського уряду зумовили активізацію політично свідомих прошарків української інтелігенції. І. Лисяк-Рудницький, Р. Елвуд та інші пояснюють, що визначальний вплив на українську справу мали дві обставини: по-перше, ослаблення царського самодержавства та розлад російської державної машини; по-друге, економічний розквіт Наддніпрянщини, її швидка індустріалізація та піднесення життєвого стандарту населення [16, с. 91; 23, с. 5-6]. До цього можна додати ще й вплив суспільно-політичного життя Галичини на піднесення національного руху в Наддніпрянській Україні і процес політизації українців ліберального спрямування. З 1890-х рр., як зазначав М. Грушевський, Галичина "стає горнилом української політичної й суспільної думки для всієї України, так би мовити – зразковою школою політичної і культурної роботи, в котрій приймають живу участь політично налаштовані елементи українського суспільства Росії" [5, с. 117-119].

У ці роки сформувалося і вступило в суспільне життя покоління "українських восьмидесятників", яке відіграло важливу роль у формуванні ліберальних партій. Найбільш яскравою фігурою був Б. Грінченко [11, с. 394-395]. Його молодий соратник С. Єфремов, який називав генерацію восьмидесятих років XIX ст. людьми "Грінченківського покоління", неодноразово звертався в своїх роботах до характеристики цього періоду. Це, на його думку, була найважливіша пора нашого суспільного життя, коли у багатьох співвітчизників опустилися руки, коли українство і українська мова "безсило корчилося" в державних утисках, і були забуті тими, хто раніше їм служив. Незважаючи на труднощі, це покоління українців, вперше після Емського указу 1876 р., підхопило справу попередників і будувало фундамент національно-визвольного руху. Опираючись на кращі традиції українства і порвавши з настроями песимістів, молода інтелігенція дійсно розпочинає систематичну роботу і боротьбу, яка в результаті призвела до перемоги у вирішенні національного питання [10, с. 323].

Урядові репресії щодо українства, з одного боку, і не національний, а переважно антинаціональний, централістичний характер загальноросійського революційного руху – з іншого, призводять до того, що старше покоління українофілів вбачає своє найближче завдання у так званому аполітичному культурництві. Проте виключно культурницька робота викликала супротив молодого покоління, яке прагнуло окрім культурницько-просвітницької діяльності займатися й суспільно-політичною.

Наприкінці XIX ст. царський уряд, наляканий постійними заворушеннями робітників і селян, зробив деякі полегшення для діяльності ліберальних організацій, культурницько-просвітницьких закладів та видавництва. Почали виходити ліберальні газети, що згодом відіграли важливе значення у гуртуванні ліберального українства. В 1898 р. у Києві стала друкуватися газета "Киевские отклики", орган української поступової інтелігенції. Хоча газета була російськомовною, проте вона виконувала певну роль в організаційному об'єднанні ліберального українства. У ній працювали І. Лучицький,

В. Науменко, М. Василенко, С. Єфремов та інші представники Київської громади.

О. Лотоцький зазначав, що для того часу, коли український рух, ослаблений роками реакції, ще не проявляв чітких ідеологічних позицій, а дрібні гуртки загрожували його розпорошити, необхідна була організація, яка б усіх об'єднала, яка звела б разом відокремлених і безсилих у своїй самотності старших людей з молодим поколінням, більш енергійним і з уже визначеними політичними поглядами. Такою спільністю стає Загальна організація, яку пізніше стали називати Всеукраїнською безпартійною організацією. Органічними частинами об'єднання стали гуртки українців не тільки в окремих містах, а й у навчальних закладах – учнівські, семінарські, студентські громади. Гуртування таких елементів у практичній роботі на національно-демократичному ґрунті і стало тією підготовчою школою, з якої вийшли більш визначені політичні напрямки, які згодом трансформувалися у партії [17, с. 241]. В. Леонтович подібну політичну взаємостерпимість членів Всеукраїнської безпартійної організації вважав її найбільш визначною і позитивною рисою. Він додавав, що національне почуття варто будити тільки в сторону відданості рідному краю і народу, не підтримуючи елементів особистої вигоди, які спрямовані навіть у напрямку покращення становища певної верстви, так як наявність тих чи інших соціальних переконань могла тільки роз'єднати громадівців і зменшити колектив працівників національного відродження [15, с. 7-8]. Завдяки цим внутрішнім переконанням стало можливим тривале співробітництво консерваторів, радикалів і соціалістів. "Багаточисельність" внутрішньої будови Всеукраїнської безпартійної організації, взаємодія в її лавах осіб різних вікових груп і соціальних поглядів помітила поліція. Так, в 1898 р. вона була впевнена в існуванні в Києві "українофільської партії", яка поділялася на три групи. До першої належали "люди похилого віку, прихильники української старовини", до другої – особи середнього віку, які "притримувалися ідеї про відособлення і самостійність Малоросії", і діяли безумовно в "антиурядовому дусі", до третьої – молодь, під керівництвом осіб "другої категорії", які, займаючи значне місце у суспільстві, уникають відповідальності, жертвуючи молоддю, яка притягується до відповідальності, але не видає своїх лідерів [7].

Революційні настрої в Російській імперії призводили до радикалізації молодого покоління української ліберальної інтелігенції, вихованої у Київській Старій, Одеській, Полтавській громадах та громадах інших міст. Їх найвизначніші представники перебували у цей час у розквіті творчих сил (Є. Чикаленкові у 1900 р. виповнилось 39 років, Б. Грінченку – 37, Ф. Матушевському – 31, С. Єфремову – 24, а В. Шеметові – 27 років). Рамки культурництва стали для молодих громадівців затісними. Між двома поколіннями української інтелігенції визрівав конфлікт, унаслідок якого культурницький рух природно еволюціонував у політичний. У політичній діяльності прагнула взяти участь і частина представників старшого покоління. С. Єфремов серед них називає В. Антоновича, Т. Рильського, О. Кониського, М. Лисенка [12, с. 486].

Наприкінці 1890-их рр. у культурництві остаточно виділяються дві течії, суперництво яких простежується протягом усієї діяльності українських ліберально-демократичних партій Наддніпрянщини у 1904-1908 рр. Представники першої вважали достатнім існування української мови і культури як своєрідних предметів "домашнього вжитку" і відмежовувались від будь-якого прояву "сепаратизму". Лідерами цієї течії стали В. Науменко, неофіційний голова київської громади, та один з найвпливовіших членів Старої Київської громади – П. Житецький. Представники другого – "українського" – напрямку, як його називав Є. Чикаленко, або "радикально-національного", за М. Грушевським, намагалися "протиставити великоросійській стихії стихію українську", з її самобутнім змістом, як рівноправний і самодостатній національний тип, прийнятний у теорії [4, с. 21; 6, с. 13; 13, с. 104; 20, с. 128-131]. Притримуючись суто "культурницької" діяльності у Наддніпрянщині, представники цього напрямку були не проти проводити політичну роботу в Галичині. Його "очолював" В. Антонович [14, с. 78]. Політизацію напрямку стимулювала активна діяльність М. Драгоманова та його послідовників в Україні, О. Кониського (до 1900 р.), а згодом Б. Грінченка і С. Єфремова [3, с. 36-38; 19, с. 18-19; 21, с. 13]. В основу своєї діяльності ця частина лібералів поклала поєднання національного радикалізму з культурницько-просвітницькою роботою. Радикалізм ліберального українського громадянства проявлявся у більш чи менш лівих суспільно-політичних поглядах народницького спрямування, або в їх поєднанні з поміркованим конституційним демократизмом. Культурництво занепадало і ніяка внутрішня радикалізація не могла його врятувати від втрати авторитету в українському суспільстві. Єдиним виходом для культурників залишалася можливість створення організації або партії ліберально-демократичного спрямування. У тогочасних умовах провідники українського лібералізму вирішили створити загальноукраїнську безпартійну організацію, яка б координувала діяльність культурників в Україні. Утворення подібної організації створило б необхідні організаційні передумови для появи вітчизняної партії ліберального зразка.

Реорганізація культурництва відбувалася і під тиском радикальних елементів, які ввійшли до українофільських громад уже після утворення Всеукраїнської безпартійної організації (ВБО), зокрема, Братства тарасівців.

Саме в цей час за С. Єфремовим було встановлено нагляд з боку поліції як за особою, що активно проявляла себе на національному ґрунті. Та попри ці дрібні, як на молоді, сповнені надій людини, негаразди, початок ХХ століття був для С. Єфремова позначений захопленням творчого пошуку, усвідомлення своєї потреби в справі, якій служиш, визнання з боку читачів та друзів [2, с. 237].

Покинувши, через донос, навчання в семінарії у 1896 р., С. Єфремов подав прохання до міністерства народної освіти, щоб його прийняли до київського університету св. Володимира, хоч і знав, що з цього може нічого не вийти, оскільки він ще не закінчив навчання в семінарії і "претендував на Київ", а не на якесь з "окраїнних" міст, куди семінаристів відправляли як гарматне м'ясо русифікації. Хоча батько С. Єфремова був проти світської освіти для сина, однак не заважав йому самостійно вирішувати свою долю.

Весною 1896 р. юнак повертається до Києва і подає прохання попечителеві Київської шкільної округи з тим, щоб йому дозволили скласти іспити зрілості в 1-й Київській гімназії. Після тривалої підготовки, юнак складає екстерном екзамен за останній курс Київської духовної семінарії.

Після вирішення усіх організаційних проблем перед С. Єфремовим постає важкий життєвий вибір – на який факультет університету йти навчатися. Зважаючи на енциклопедичний характер освіти та самоосвіти інтереси "двоїлися або й троїлися". Найбільше С. Єфремову подобалося займатися літературною творчістю, "тим більш що я вже закуштував тоді ... тієї солодкої отрути, якої завдає друкування перших творів". На перший погляд найпростіша дорога – історично-філологічний факультет з циклом словесних, історичних та філософських наук. Однак схоластика класичної філології з її мертвими мовами не приваблювала колишнього семінариста. Юнак цікавився природничими науками, але тут на перешкоді стояла математика, яка вважалася для нього "нестерпною". Через захоплення соціальними науками свій вибір С. Єфремов робить на користь юридичного факультету імператорського університету Св. Володимира. З вересня 1896 р. розпочалося бурхливе університетське життя.

Серед викладачів С. Єфремова варто згадати таких як Д. Пихно (політична економія), М. Ренненкамф (енциклопедія права), Є. Трубецькой (філософія права), М. Владимірський-Буданов (історія руського права), М. Ясинський (зовнішня історія руського права), І. Покровський (історія римського права), О. Романович-Славатинський (державне право), С. Єлізаров (особлива частина державного права), Л. Білогірь-Котляревський (карне право), О. Гуляєв (цивільне право) та ін.

Роки навчання в університеті були сповнені для С. Єфремова надій і творчої праці. В періодичних виданнях – "Зорі", "Записках Наукового товариства імені Тараса Шевченка", "Літературно-науковому віснику", "Киевском слове", "Сыне Отечества", "Киевской старице" тощо з'являються його рецензії, критичні та публіцистичні статті. Він продовжує відвідувати вечори у О. Кониського аж до самої смерті останнього у 1900 р. У бесідах та в диспутах, які там точилися, мужніе його талант. О. Лотоцький зауважив у споминах, що вони: "Самі, напевно, вибралися б на письменницький шлях, але фактично шли на його під проводом та за порадами Кониського. Для мене особисто був він і другом, і учителем, і духовим батьком" [2, с. 235].

Ставши студентом, С. Єфремов активно включається у громадське життя київського студентства. Він увійшов до складу студентської громади університету Св. Володимира, переважну більшість представників якої приваблювала соціал-демократична платформа. На відміну від своїх колег, С. Єфремов скептично ставився до соціал-демократії, більший вплив на юнака мали концептуальні розробки М. Михайловського, з якими він ознайомився ще під час навчання у духовній семінарії. С. Єфремову імпонувало те, що М. Михайловський відстоював право кожної людини втілити свої ідеї і реалізуватися у будь-якій сфері суспільно-політичного або соціально-економічного життя. С. Єфремов, за помилковими свідченням київської охорони, стає найактивнішим діячем студентської громади [1, с. 164-165].

Курс, на якому навчався С. Єфремов, не брав жодної участі у тогочасному студентському рухові, тому йому доводилося спілкуватися зі студентами інших курсів. Перші студентські заворушення відбулися 1896 р. Уряд нічого не міг вдіяти за допомогою своїх звичних методів – шпигунством, вхідними квитками до університету, арештами й висилками. "Спілкова рада" ("Союзный совет"), яка складалася з представників студентських організацій, конспіративно керувала по всіх університетах студентським рухом, зуміла об'єднати і скоординувати виступи молоді. У 1898 р. відбувся мітинг студентів на підтримку студентства Варшавського університету, яке виступало проти встановлення 8 листопада

1898 р. пам'ятника колишньому віленському генерал-губернаторові М. Муравйову у Вільні (Вільнюсі). Такі самі заворушення відбувалися і в середовищі українських студентів. До української студентської громади, заснованої близько 1897 р., крім С. Єфремова, належали Черкаський, М. Доманицький, Д. Антонович, Рагозинський, Давидов, Примачевський, К. Квітка та ін. Громада налічувала кілька десятків членів і мала свою бібліотеку. Під впливом студентського гуртка подібні об'єднання виникли у 1-й та 5-й київських гімназіях [8, с.182]. Незважаючи на своє перебування в студентській громаді, С. Єфремов продовжував відвідувати засідання й семінарської громади. І з причин конспірації (статут Всеукраїнської безпартійної організації забороняв перебування однієї і тій же людині в керівних органах різних громад) відмовлявся брати активну участь у студентській громаді, хоч усіх і знав та й був з ними у добрих стосунках.

Представники громади регулярно збиралися на читання рефератів на теми українського життя, розповсюджували українські книги, пропагували українство. Студентська громада контактувала з Київською старою громадою, зокрема з Лисенком, Старицьким, Косачами. На спільних зібраннях громадівці знайомилися між собою ближче, читали літературу, співали українських пісень тощо.

С. Єфремов вважав за недоцільне брати участь у політичних організаціях студентів університету, оскільки багато часу витрачав на семінарську громаду, якою змушений був керувати після від'їзду старших громадян. З іншого боку, на думку самого С. Єфремова, він не міг претендувати на "репрезентацію свого курсу", який базувався в той період на аполітичній культурницько-просвітницькій діяльності [8, с.183].

Влітку 1901 р. С. Єфремов, склавши державні іспити, завершив навчання в університеті і отримав диплом 2-го ступеня. В той час юнак "не мав що з ним робити, бо на службу ані до адвокатури вступати ані гадки не було" [9, с.151]. С. Єфремов бачив своє покликання в літературній роботі. Він навіть не уявляв як житиме, вважав, що якось зможе задовольнити одну свою примху – придбання книжок.

Таким чином, отримавши у 1901 р. диплом юриста, С. Єфремов жодного дня не працював за фахом, бо вже мав своє місце в літературі. Його публікації з'являються майже в усіх журналах, де піднімається українське питання. Він відгукується на кожне літературне явище, на кожен твір, що заслуговує уваги. Гостро виступає в загальноросійських та галицьких виданнях проти утисків української мови та українства в Російській імперії.

Зі спогадів С. Єфремова: "Я не знаю, та тепер і сказати не можу, на що сподівалися ми, молоді адепти української ідеї: ні за собою, ні перед собою нічого не було видно, нізвідки ні поради, ні допомоги. "Contra spem spero" – могло стати добрим, чи не найкращим девізом часу. І тільки, мабуть, молодеча необачність та нерозсудливість держали нас, "разсудку вопреки, наперекор стихіям", на ниві українства та ще, може, та сліпа віра, що, кажуть, горами рухає" [8, с.184].

Окремі представники "молодих громад" Наддніпрянщини наприкінці 1880-1890-х рр. у своїх вимогах висували гасло щодо рівноправних державно-правових відносин України та Росії. Їм була близька ідея федералізму у вирішенні національного питання в Російській імперії. Вони розглядали Україну як суверенну "автономну" державу з республікансько-демократичним устроєм у складі Росії. Подібні думки проголошували і представники студентської громади, в лавах якої перебував молодий С. Єфремов. Як зауважує Е. Соловей, перебування у громаді С. Єфремова поклато початок нового

життя і нового шляху юнака [22, с. 6]. Хоча можна уточнити, що не так нового життя, як нових можливостей, оскільки саме в цей час (1900 р.), завдяки зміні статуту ВБО, його залучають до керівного складу організації у якості члена Ради, відповідального за видавничу справу. З 1895 р. С. Єфремов входить до складу видавничого гуртка Київської Старої громади, згодом видавництва "Вік" під патронатом ВБО. В 1900-1904 рр. С. Єфремов також виконує функції секретаря на щорічних з'їздах організації.

Політичні позиції освіченого молодого покоління українців не були чітко визначені, вони не висували конкретних пропозицій щодо політичної перебудови України. Їх основним орієнтиром стали Переяславські статті 1654 р., за якими Україна отримувала автономію (визначену пунктами так званих Березневих статей) у складі Московського царства. На думку українських дослідників, їхнє звернення до історичного минулого українського народу не можна однозначно пояснити як заклик повернутися назад. Навпаки, вивчаючи політичний устрій країн Західної Європи та Америки, представники українофільських громад та гуртків вбачали в Гетьманщині XVII-XVIII ст. спосіб для сучасного вирішення "українського питання". За їхніми переконаннями, відносини України та Московської держави в XVII ст. були більш рівноправними, ніж у XIX ст. Повернення до умов Переяславської Ради 1654 р. означало для поміркованих українців своєрідне відновлення справедливості у відносинах обох народів.

Прогресивна політична думка в Україні 1880-1890-х рр. активно шукала передову теорію, прагнула поєднати боротьбу за соціально-економічне і політичне визволення з-під гніту австрійської монархії з діяльністю проти російського поліцейсько-бюрократичного режиму. С. Єфремов розглядав цю боротьбу як одне ціле і як таку, що сприяла згуртуванню демократичних сил роз'єднаних частин України.

Таким чином, С. Єфремов протягом свого навчання в Університеті св. Володимира (1896-1901 рр.) ще більш активно включився в український суспільно-політичний рух. Він бере участь у просвітницько-культурницьких заходах, організованих Київською Старою громадою, семінарською та студентською громадами. В цей період закладається його талант організатора та керівника. Зокрема, організаторські здібності молодого українофіла проявилися під час керівництва громадою семінаристів Київської духовної семінарії, участі у видавничому гуртку (пізніше видавництві "Вік"), в якому С. Єфремову належала провідна роль. Його заслуги були оцінені старшими громадівцями, які заради С. Єфремова змінили статут ВБО (зменшили граничний вік члена організації з 25 до 24 років) та обрали юнака до Ради ВБО, де він відповідав за видавничу справу.

Список використаних джерел

- Білецький Б. З плеяди славетних (до 130-річчя від дня народження Сергія Єфремова) / Б. Білецький, Г. Коцур // Часопис української історії: Збірник наукових статей. – К., 2006. – Вип. 4 – С.164-170.
- Боллабальченко А. Сергій Єфремов / А. Боллабальченко // Вибрані твори. – Т. 1. – К., 2006. – С. 225-336.
- Голубенко П. На варті українського відродження : Сергій Єфремов як публіцист / П. Голубенко // Сучасність. – 1983. – №.6. – С. 36-38.
- Грінченко Б. Діалоги про українську національну справу / Б. Грінченко, М. Драгоманов. – К.: Ін-т укр. археології НАН України, 1994. – 288 с. (Джерела з історії суспільно-політичного руху в Україні XIX – поч. XX ст.; Вип.1).
- Грушевський М.С. Украинский Пьемонт / М.С. Грушевський // Освобождение России и украинский вопрос: Статьи и заметки. – СПб., 1907. – С.117-119.
- Грушевський М.С. Движение политической и общественной украинской мысли в XIX ст. / М.С. Грушевський. – СПб., 1907. – 15 с.
- Державний архів Російської Федерації, ф.102 (Департамент поліції), оп.1898, д.701, л.1 об.-2.
- Єфремов С. Про дні минулі [Спогади] / С. Єфремов // Молода нація: Альманах. – К., 2003. – №3. – С. 160-229.